

Przemysław Baster (pbaster@ar.krakow.pl)

Katedra Geodezji Rolnej, Katastru i Fotogrametrii, Wydział Inżynierii Środowiska i Geodezji,
Uniwersytet Rolniczy w Krakowie

Materiały i formy zastosowane w procesie rewaloryzacji słynnych polskich uzdrowisk

Materials and methods used during the renovation process of the famous polish spas

Streszczenie

W ciągu ostatnich lat obserwować można podjęcie zakrojonych na szeroką skalę działań rewaloryzacyjnych w słynnych uzdrowiskach polskich. Przyjęte rozwiązania materiałowe i przestrzenne uwzględniają specyfikę charakteru miejsca i tożsamość każdego z nich, dostosowując się do otaczającego krajobrazu. Z drugiej strony uniwersalność niektórych idei jest typowa dla takich założeń, niezależnie od lokalizacji. W większości realizacji zastosowanie współczesnych wzorców podnosi ich wartość, dostosowuje do obecnych potrzeb i funkcji, zachowując równocześnie zabytkową rangę i znaczenie.

Słowa kluczowe: materiałoznawstwo, uzdrowisko, zagospodarowanie przestrzenne, zdroj

Abstract

In the recent years, we may observe a large-scale revaluation action in the famous Polish spas. Adopted solutions take into consideration the specificity of the nature of the place and identity of a particular ones, adapting to the surrounding landscape. On the other hand, the universality of some ideas is typical for spas, regardless of their location. In the big number of embodiments, the use of modern technologies increases their value by adapting to current needs, functions and also maintaining their historic importance and significance.

Keywords: materials, spa, spatial planning

1. WSTĘP

W założeniach urbanistycznych i krajobrazowych znaczącą rolę odgrywają wprowadzane nowe rozwiązania oraz materiały budowlane, rozszerzające skalę możliwości projektowych. Podnoszą one wartość estetyczną tychże założeń, przy równoczesnym zachowaniu ich rangi, jak również znaczenia w układzie kompozycyjnym danej miejscowości. W ciągu ostatnich lat obserwować można podjęcie zakrojonych na szeroką skalę działań rewaloryzacyjnych, wśród których dość szczególne miejsce zajmują słynne uzdrowiska. Od „typowych” terenów zurbanizowanych odróżnia je między innymi specyficzna funkcja, podporządkowująca plan miejscowości, formę budynków, ale także wnętrza architektoniczno-krajobrazowe i ich elementy. Zastosowano w nich szereg nowych rozwiązań materiałowych dotyczących głównie architektury oraz jej otoczenia, nawierzchni, oświetlenia oraz elementów wodnych; podnoszą one walory przestrzeni zarówno w płaszczyźnie subiektywnego piękna, jak i obiektywnej funkcjonalności przestrzeni. Zwraca uwagę kilka innowacji, które wytworzyły największe zmiany w zewnętrznym wyglądzie omawianych miejscowości; niektóre z nich podkreślają specyfikę konkretnego uzdrowiska, inne przez swą uniwersalność sprawdzają się niezależnie od charakteru konkretnego miejsca.

2. CEL BADAŃ

Celem badań jest przedstawienie rozwiązań materiałowych i przestrzennych zastosowanych w słynnych polskich uzdrowiskach podczas wykonanych w ciągu kilku ostatnich lat prac renowacyjnych. Umożliwia to dokonanie analizy porównawczej wdrażanych pomysłów, wskazanie elementów nowatorskich oraz określenie ich znaczenia w aspekcie ekspozycji i percepcji przestrzeni.

3. STAN BADAŃ I METODY BADAŃ

Badaniami in situ objęto słynne polskie uzdrowiska, które poddano szeroko zakrojonym pracom rewaloryzacyjnym, w niektórych przypadkach jeszcze nieukończonym. W województwie dolnośląskim są to: Kudowa-Zdrój, Polanica-Zdrój, Duszniki-Zdrój i Łądek-Zdrój, natomiast w Beskidach: Rymanów-Zdrój, Iwonicz-Zdrój, Szczawnica oraz Krynica. Ponadto opracowanie dotyczy także Połczyzna-Zdroju, Ciechocinka i Horyńca-Zdroju.

Przeprowadzono analizę porównawczą oraz syntezę zastosowanych – przede wszystkim parkach uzdrowiskowych – rozwiązań materiałowych i przestrzennych. Należy zastrzec, iż choć rozwiązania te nie są nowatorskimi w skali całości materiałoznawstwa, architektury krajobrazu czy zagospodarowania przestrzennego, to stanowią one o całkowicie nowej

formie oraz postaci opisywanych miejscowości. Artykuł przedstawia ich wpływ na ekspozycję oraz percepcję przestrzeni.

Uzupełnienie treści stanowi analiza zmian dokonanych w Horyńcu-Zdroju – uzdrowisku stosunkowo rzadko opisywanym we współczesnej literaturze; tymczasem w ciągu kilku ostatnich lat doczekało się ono znacznych prac rewitalizacyjnych, a sam park zdrojowy posiada całkowicie nową, współczesną postać, odbiegającą swą formą zarówno od pozostałych realizacji, jak i – częściowo – od swego pierwotnego wyglądu.

4. OPIS BADAŃ

4.1. ARCHITEKTURA I JEJ OTOCZENIE

Budynki uzdrowiskowe pełniły i pełnią, rolę bądź domów sanatoryjnych, bądź domów zdrojowych z funkcją leczniczą – pijalni, budynków kąpielowych (często geotermalnych lub błotnych), centrum zabiegów fizjoterapeutycznych itp. Zapleczem są budynki, w których można spędzać czas wolny od zabiegów terapeutycznych. To szeroko rozumiana gastro-nomia, ale zaliczyć do nich należy również obiekty przystosowane do koncertów (w tym również koncertów na wolnym powietrzu), spektakli teatralnych, po aquaparki oraz obiekty sportowe. Niektóre z uzdrowisk słyną znajdującymi się w nich tężniami (Ciechocinek).

Coraz większe znaczenie mają inicjatywy rekreacyjne będące próbą związania uzdrowiska z krajobrazem naturalnym, jak ścieżki zdrowia czy leśne lub ciągnące się wzdłuż cieków wodnych promenady. Na drugim końcu tej listy znajdują się leśne miasteczka linowe, cieszące się wielkim powodzeniem ślizgi linowe (Zwierzyniec) czy hipoterapię z rekreacyjnymi jazdami konnymi. Wszystko razem tworzy niezwykle różnorodną i barwną paletę propozycji dla kuracjuszy. Dla urbanistów, architektów i specjalistów od zagadnień krajobrazu i szaty roślinnej jest ona trudnym i odpowiedzialnym wyzwaniem. Są to ośrodki istniejące przez dziesięciolecia, przez co wzrasta ich cena jako zabytków – tak w planie, jak i w bryle poszczególnych budynków. A jak uczy doświadczenie, dbałość o zachowanie historycznych wartości tkanki architektonicznej oraz jej otoczenia nie zawsze była i jest priorytetem. Z drugiej strony, coraz częstszym jest zrozumienie konieczności przeprowadzania kwerendy dawnych uzdrowisk, jako bazy i źródła wiedzy o formach kompozycji urbanistycznej zespołów budynków z przylegającymi obszarami zielonymi. Zapobiega to przypadkowym, chaotycznym rozwiązaniom przestrzennym, które dziś może coraz rzadziej, ale wciąż licznie nazywa się „programem rewitalizacyjnym” czy wręcz „rewitalizacyjnym”. Pozwala ona odczytać zamysł dawnych budowniczych w kwestii założeń urbanistycznych i architektonicznych, usunąć niepożądane zmiany oraz wprowadzić rozwiązania funkcjonalne zgodne z obecnymi standardami życia. Możliwość zastosowania nowych technik budowlanych promieniuje również na obszary graniczne – tereny styku tkanki miejskiej z krajobrazem otwartym.

4.2. NAWIERZCHNIE

Jedną z największych zmian w kształtowaniu wyglądu wnętrz urbanistycznych i krajobrazowych umożliwiło wprowadzenie drobno formatowych elementów brukarskich, wytwarzanych z barwionego w masie betonu. Możliwość produkowania tych elementów w różnorodnych kształtach, tworzenia niemal dowolnej kompozycji figuralno-kolorystycznej w nawierzchni, a także nieporównywalnie niski nakład pracy potrzebny do ich wytworzenia w stosunku do wydobycia i obróbki kamienia naturalnego, wywołały niemalże rewolucję w wykonywanych pracach brukarskich. W wielu rewaloryzowanych miastach oraz wszystkich badanych uzdrowiskach wypierają one hektary asfaltowych ulic, drózek i chodników, co ma szczególne znaczenie w estetyce kwartałów zabytkowych. Uwagę zwraca również łatwość, z jaką w nawierzchni uzdrowisk formuje się opaski i obejścia pni drzew czy nowoczesnych reflektorów oświetleniowych wpuszczanych w nawierzchnię chodnika. Podobnie łatwo tworzy się obrzeża rewizyjnych klap infrastruktury podziemnej czy rodzaje obrzeży trawników. Te szeroko stosowane kształtki, stanowiące rodzaj palisady czy muru oporowego, pozwalają na wygodne łączenie zróżnicowanych poziomów rabat, w innym przypadku są niezbyt agresywną w formie, ale skuteczną barierą, oddzielającą trawnik od przebiegającego nieopodal ciągu pieszego. Przemnożywszy to wszystko przez bogaty zakres stosowanych barw, a także faktur nawierzchniowych (od żwiru, przez nawierzchnie ciosane, po gładkie lico), nie dziwi szeroka akceptacja ich stosowania we współczesnych realizacjach (il. 1, 2).

Kolejne możliwości projektowe to: swobodna kompozycja zatok dla ławek parkowych, uformowanie gruntowych opasek pni starodrzewu czy bardziej złożonych kompozycji nawierzchni placów. Można zaobserwować ciekawe rozwiązania projektowe nawierzchni w ich niewągalicznych punktach: zespołów schodów zewnętrznych, podcieniowych ganków czy wystających z lica ścian przeszklonych werand. Wymakowanie dobrana posadzka przedpola budynku znacznie podkreśla jego walory, dopełniając kompozycji elewacji.

4.3. OŚWIETLENIE

W badanych uzdrowiskach zauważyć można dwutorowość podejścia do zagadnienia oświetlenia; coraz wyraźniej obok klasycznego oświetlenia wprowadzana jest idea iluminacji. W miejsce konkretnego punktu świetlnego tworzy się efekt świecenia danego obiektu lub jego fragmentu. Odnosi się to zarówno do elewacji budynku, jak i nawierzchni placu czy chodnika, ale również rzeźby, pomnika, grupy kwiatów czy kępy drzew. Dość licznie wprowadza się niskie słupki z ukierunkowanym światłem – wąskim strumieniem lub szeroko rozlanym, ale ograniczonym jedynie do płaszczyzny poniżej słupka oświetleniowego. Wprowadzenie na szerszą skalę metody iluminacyjnej uatrakcyjniło niezwykle wygląd omawianych miejscowości. Ten sposób oświetlenia, który można określić mianem „czynienia jasnym”,

pozwała elementy oświetlane, a także całe wnętrza urbanistyczne, czynić bardzo przestrzennymi, a przez to niezwykle atrakcyjnymi.

Oczywiście są to rozwiązania niebywale plastyczne, ale mające charakter uzupełniający. Podstawowym oświetleniem pozostają nadal latarnie słupowe, często z rozbudowaną, kandelabrową partią górną, co wydaje się słuszne w świetle faktu, iż znacząca ilość uzdrowisk, przynajmniej częściowo, jest zabytkowa. Nie przeszkadza to jednak podejmowaniu prób wprowadzania nowych rozwiązań, tak technicznych, jak i formalnych (il. 3). Zastosowanie lamp sodowych, o niesympatycznym zimnym i jaskrawym świetle, powoli możemy traktować jako potknięcie w poszukiwaniu sposobów oświetlania zieleni parków i ulic miejskich (szczególnie starówek). Powrót do żółtego, ciepłego światła (niewykluczający zastosowania nowoczesnych technologii jego uzyskiwania) zdecydowanie lepiej współgra z zabytkowymi formami latarni słupowej. Odnotować tu należy próby poszukiwania współczesnych form klosza i jego oprawy, spotykanych w dawnych, żeliwnych latarniach z pojedynczym, podwójnym lub wręcz kandelabrowym układem lamp.

Elementem na wskroś nowoczesnym, który zaczyna być widoczny na ulicach polskich uzdrowisk, to wysoka latarnia świecąca światłem odbitym (pośrednim). Lampa kieruje światło do góry, które powraca ze zwielokrotnioną siłą, odbite od refleksyjnej poziomej płaszczyzny. Reasumując, stwierdzić należy, iż wydobywanie z wieczornego mroku tkanki zabudowy miejskiej wraz z towarzyszącymi grupami zieleni uzyskuje coraz ciekawszą i atrakcyjniejszą formę, tak pod względem technicznym, jak i plastycznym.

4.4. ELEMENTY WODNE

Podobnie jak w parkach i ogrodach miejskich, w uzdrowiskach dąży się do uregulowania rzek oraz strumieni. Stosowane rozwiązania materiałowe umożliwiają spacerowanie wzdłuż szemrzących cieków, na których utworzono niewielkie stopnie wodne potęgujące takie doznania dźwiękowe. Obudowanie brzegów stawów czyni ich narys lepiej widocznym oraz zapewnia bezpieczne podejście do wody. Stwarza także lepsze możliwości zbudowania budowli nadwieszonych nad wodą i odbijających się w niej (il. 4).

Obiektem, który w naszym klimacie wydawać się może nieco nietypowy, ale przez swą malowniczość oraz urok ruchu wody często spotykany, jest na pewno fontanna. Sytuowana w ważnych miejscach ogrodów geometrycznych, podziwiana od wieków przez władców i właścicieli wielkich majątków, także dziś spotyka się z uznaniem i zainteresowaniem. Jak mało który element kompozycyjny, koncentruje on na sobie uwagę ludzi, którzy przy niej spędzają wiele czasu; między innymi stąd zapewne wynika taka dbałość o jej formę. Klasyczne fontanny przyjmują zazwyczaj formę kamiennego okręgu, wypełnionego wodą spadającą z centralnej dyszy, wyrzucającej malownicze kaskady wody. Na tym tle zainteresowanie budzą nowe, odmienne sposoby kształtowania strumieni wody wprowadzane przez projektantów (il. 5).

W Polanicy-Zdroju można znaleźć pionową ścianę wody, która kaskadowo spływa cienkimi strózkami po linkach napiętych pomiędzy gzymsem a gruntem. Tworzy to ciekawy efekt pionowej płaszczyzny opadającej wody. W tej samej miejscowości napotkać można także fontannę o niezwykle współczesnej formie, w której zastosowano technologię na tyle innowacyjną, iż wzbudza nieustanne zainteresowanie, z jednej strony uzyskanym efektem, z drugiej – intrygującym rozwiązaniem technicznym, sprowadzającym się do pytań: „jak to działa i jak to w ogóle możliwe?”. Korpus tej budowli jest, można rzec, klasyczny – kamienny okrąg wypełniony wodą. Do środka tegoż kręgu włożono kilka wypolerowanych, kamiennych kul, tworzących przemyślana kompozycyjnie grupę. Sedno, jeśli nie figiel, zastosowanego rozwiązania tkwi w tym, iż wszystkie kamienie obracają się na kraterach wody, wytworzonych przez ukryte pod wodą dysze. Efekt końcowy jest zaiste imponujący. Dowodzi on, iż nawet tak mocno określona atrakcja parkowa, jaką stanowi fontanna, może przybrać zaskakującą formę i stać się atrakcją całego uzdrowiska.

Innym interesującym przykładem jest fontanna, a może raczej wodotrysk, łukowato rozpięty w poprzek rzeki. Z tak ukształtowanej podstawki strzelają do góry strumienie wody ułożone wachlarzowato w pawi ogon. Ułożony w ten sposób wachlarz to element na tyle odróżniający się od płynącej rzeką wody, że skupia uwagę większości przechodzących.

W Horyńcu-Zdroju w nawierzchni plac główną rolę odgrywają wtopione pomiędzy płyty nawierzchni wodne dysze o kilkustopniowej sile ciśnienia wody i co za tym idzie, zróżnicowanych wysokościach strumienia wody. Dysze połączone są z nawierzchniowymi reflektorami, które po zmroku, uzupełniają strugi wody pionowymi słupami świetlnymi. To kolejna interpretacja idei podświetlonej fontanny, która w przyszłości może posłużyć organizacji spektakli „światło i dźwięk”, organizowanych już między innymi w Polanicy-Zdroju.

4.5. UZDROWISKO W HORYŃCU-ZDROJU – ROZWIĄZANIE NIETYPOWE

Wspomniany już park zdrojowy w Horyńcu-Zdroju na Rostoczku prezentuje jakże inny od pozostałych badanych uzdrowisk charakter przestrzeni. Nie dominują w nim historyczne budynki i budowle, ich otoczenie, ozdobne kolorowe nawierzchnie czy wielkie fontanny, a jednak całość nie pozostawia wątpliwości, iż jest to park zdrojowy. Współczesna forma budowli, wsparta małą architekturą i zagospodarowaniem terenów zielonych, łączy nowoczesny sposób kształtowania przestrzeni z nowymi technologiami budowlanymi, przy zachowaniu niemal całego historycznego drzewostanu oraz wielkich trawników.

Zaprojektowana architektura to połączenie tradycyjnej funkcji i współczesnej formy budynków zdrojowych. Budynki przez swą niezwykle oszczędną formę bryły i ornamentyki, choć stosunkowo duże, wpisują się w krajobraz parkowy. Ograniczenie zastosowanych materiałów do ciemnej stolarki ścian osłonowych oraz drewnianych paneli pozostałych ścian budynków tworzy niezwykle „spokojną” architekturę. Do dawnych, tradycyjnych budynków zdrojowych nawiązuje poprzez funkcję. Jeden budynek jest pijalnią, połączoną z kawiarnią

oraz częścią gastronomiczną. Drugi budynek to nawiązanie do funkcji koncertowej, uzdrowskich tradycji festiwali muzycznych i teatralnych (Kudowa-Zdrój, Duszniki-Zdrój, Krynica). Wszystkie omawiane elementy architektoniczne zwracają uwagę oszczędnością zastosowanej gamy form przestrzennych oraz materiałów budowlanych (il. 6).

Innym ciekawym zagadnieniem związanym z omawianą realizacją jest sposób dostosowania rozwiązania projektowego do specyficznych warunków fizjograficznych. Przez centralną część parku przepływa strumień, ponad którym rozpięto dwa mosty o zróżnicowanej konstrukcji drewnianej. Większość obszaru parku zdrojowego jest terenem podmokłym, niezwykle trudnym do osuszenia z uwagi na wysoki poziom wód gruntowych. Skłonił on do zastosowania na obrzeżach parku pewnego rodzaju napowietrznych podestów drewnianych, choć o zupełnie innym, niż pierwotny, kształcie. Podesty te, mocowane do szeregu pali wbitych w podmokły grunt, tworzą meander prostych odcinków ciągów spacerowych. Linie podestów wzbogacają grupy specjalnie dobranej roślinności, która niekiedy tworzy wręcz egzotyczny w swym wyrazie widok, jak na przykład tatarak rosnący w centrum miejscowości. Uwagę zwraca rozbudowany kompleks podestów i łączących je schodów, stanowiący jedno z głównych wejść do parku. Są one również zawieszane nad ziemią na palach, tworząc ciekawy element konstrukcyjno-funkcjonalny (il. 7).

Miłym dla oka elementem wzbogacającym ciągi podestów jest powrót do znanych z dawnych ogrodów „cienników”. W Horyńcu nadano im formę prostego siedziska, nad którym rozpięto ciekawie przełamane zadaszenie. W upalne dni zapewniają one ulgę od palącego słońca i chłód uzyskanego cienia. Podobne rozwiązanie występuje przy głównym, reprezentacyjnym wejściu do parku (il. 8).

Warto wspomnieć jeszcze o kilku elementach rzadko widzianych w założeniach parków zdrojowych. Do kompleksu horynieckiego parku zaliczyć należy labirynt z ciasno ułożonych podestów, przerwy między którymi wypełniają rośliny akceptujące podmokły grunt – w tym wypadku wikliny wierzbowe. Innym elementem usytuowanym na uboczu terenu parku, niejako poza jego kompozycją, jest tor dla rolkarzy i deskorolkarzy.

Wspomniane, na wskroś współczesne rozwiązania, formą i charakterem odpowiadają pozostałym obszarom, które ostatnimi laty rewitalizowano w Horyńcu-Zdroju. Nasuwają równocześnie wątpliwość, czy nie odbiegają one zbyt daleko od historycznej formy omawianego parku, co nota bene stanowi duży dylemat przy pracach w każdej zabytkowej tkance. Nowoczesne budynki zastąpiły nieistniejące pijalnie, których odbudowa w pierwotnej postaci byłaby dzisiaj niemal niemożliwa. Wykorzystanie współczesnych technologii przy realizacji podestów o całkowicie nowym kształcie i formie rozwiązało jednak problem spacerowania po podmokłym gruncie, co (według przekazów ustnych) było dużym problemem już w okresie międzywojennym. Wszystko razem wiąże się ze stałym dylematem słuszności i skali wprowadzania stricte nowatorskich i współczesnych rozwiązań do substancji zabytkowej.

5. PODSUMOWANIE I WNIOSKI

Jednym z podstawowych zagadnień w procesie rewaloryzacji naszych uzdrowisk jest uwzględnianie specyfiki miejsca, jak również tożsamości konkretnej miejscowości. Uważny obserwator zrozumie konieczność zachowania historycznych i stylistycznych wartości, ale także konieczność podporządkowania współczesnego budownictwa charakterowi dawnej, zachowanej zabudowy. Oczywistymi wymaganiami stają się próby uwypuklające specyfikę stylistyczną Doliny Ojcowskiej, uzdrowisk Beskidów czy bogatego budownictwa międzywojennej Krynicy, bowiem każdy styl zabudowy wyrósł z praw epoki, w której powstawał, ale także dostosowywał się do otaczającego krajobrazu.

O ile wspomniane uwarunkowania odnoszą się głównie do tkanki zabytkowej, o tyle w pełnym programie rewaloryzacji poszczególnych miejscowości uwzględnione muszą być współczesne wymogi stawiane uzdrowiskom obecnej doby. Rozwiązywane one są zazwyczaj dwutorowo. W jednym przypadku wprowadza się do specyfikacji technicznej prowadzonych prac nowe możliwości technologiczno-materiałowe, przy dość wiernym trzymaniu się historycznej formy budynku, wnętrza urbanistycznego czy większego obszaru założenia zieleni. W drugim przypadku stosuje się elementy na wskroś nowoczesne, tak swą formą czy plastyką, dbając jedynie o ich związanie i swoiste podporządkowanie charakterowi kompozycji zachowanej zabudowy.

II. 1. Nawierzchnie ozdobne, od lewej: Kudowa-Zdrój, Ciechocinek, Duszniki-Zdrój (fot. P. Baster, 2012)

III. 1. Decorative surfaces, from the left: Kudowa-Zdrój, Ciechocinek, Duszniki-Zdrój

II. 2. Nawierzchnie ozdobne, od lewej: Połczyn-Zdrój, Duszniki-Zdrój, Łądek-Zdrój, Kudowa-Zdrój (fot. P. Baster, 2012)

III. 2. Decorative surfaces, from the left: Połczyn-Zdrój, Duszniki-Zdrój, Łądek-Zdrój, Kudowa-Zdrój

II. 3. Latarnie, od lewej: Ciechocinek, Połczyn-Zdrój, Polanica-Zdrój (fot. P. Baster, 2012)

III. 3. Lanterns, from the left: Ciechocinek, Połczyn-Zdrój, Polanica-Zdrój

II. 4. Stawy i strumienie, od lewej, rzędami: Busko-Zdrój, Horyniec-Zdrój, Rymanów-Zdrój (fot. P. Baster, 2012–2016)

III. 4. Lakes and streams, from the left: Busko-Zdrój, Horyniec-Zdrój, Rymanów-Zdrój

II. 5. Fontanny uzdrowiska w Polanicy-Zdroju (fot. P. Baster, 2012)

III. 5. Fountains in Polanica-Zdrój spa

II. 6. Budynki parku uzdrowiskowego w Horyńcu-Zdroju (fot. P. Baster, 2016)

III. 6. Buildings in Horyniec-Zdrój spa park

II. 7. Schody wejściowe oraz podesty – ścieżki w parku uzdrowiskowym w Horyńcu-Zdroju
III. 7. Entrance stairs and platforms – pathes in Horyniec-Zdrój spa park

II. 8. Główne wejście do parku uzdrowiskowego w Horyńcu-Zdroju (fot. P. Baster, 2016)

III. 8. Main entrance to Horyniec-Zdrój spa park

BIBLIOGRAFIA

- Balińska G., *Uzdrowiska dolnośląskie. Problemy rozwoju i ochrony wartości kulturowych do II wojny światowej*, Prace naukowe Politechniki Wrocławskiej, Wydawnictwo Politechniki Wrocławskiej, Wrocław 1991.
- Ciężkowski W., *Lądek Zdrój*, Dolnośląskie Wydawnictwo Edukacyjne, Wrocław 2008.
- Kaczmarek E., *Uzdrowisko i jego przestrzeń społeczna. Wybrane zagadnienia przestrzenne polskich uzdrowisk karpaccich w aspekcie integracji europejskiej*, Zeszyty naukowe Politechniki Krakowskiej, seria Architektura, nr 47, Wydawnictwo Politechniki Krakowskiej, Kraków 2002.
- Węclawowicz-Bilska E., *Uzdrowiska polskie. Zagadnienia programowo-przestrzenne*, Wydawnictwo Politechniki Krakowskiej, Kraków 2008.
- Więcek Z. (red.), *Rymanów na starych pocztówkach i dokumentach*, Apla, Krosno 2006.
- Włodarczyk M., Zieliński J., *Iwonicz sprzed lat*, Wydawnictwo Carpathia, Rzeszów 2005.
- Wysocka E., *Kształtowanie przestrzenne uzdrowisk w Polsce*, Arkady, Warszawa 1991.